

ՀԱՅԿ. ՍՍՌ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԵՌԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐՔԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԵՆՐԻ ԳԱՐՐԻԵԼՅԱՆ
(Փիլիս. դիտ. գրկատր պրոֆ.)

ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ
ՕՐԵՆՔՆԵՐԸ

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач

Заб. 20

16
Գ-13

Զեռագրի իրավունքով

ՍՏՈՒԳԼԱՅ Է 1981 թ.

ՀԵՆՐԻ ԳԱՔՐԻԵԼՅԱՆ
(Փելլեռ, գլխ. զոհարար պրոֆ.)

ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ
ՕՐԵՆՔՆԵՐԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ընդհանուր բնութագրում	3
2. Նույնության օրենք	6
3. Հակասության օրենք	13
4. Երրորդի բացառման օրենք	22
5. Բավարար հիմքի օրենք	28
6. Եզրակացություն	24

A $\frac{\pi}{5324}$

16

9-

ՏՐԱՄԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄՏԱԽՈՂՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆԷՆԵՐԸ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒՄ

Ամեն մի ղիտության մեջ հիմնականը զրա հաստատած օրենքներն են, որովհետև ղիտությունը առհասարակ նյութի շարժման որևէ ձևի օրենքների սխառեմ է: Մաթեմատիկան, օրինակ՝ նյութի քանակական, քիմիան՝ որակական փոփոխությունների օրենքների սխառեմներ են և այլն: Այն հաջյը, թե որչափով է տվյալ ուսմունքը գիտական, առաջի հերթին որոշվում է նրա սահմանած օրենքների ճշմարտացիությամբ, այն բանով, թե այդ օրենքները ինչ աստիճանի անխաբողախ են վերաբրտադրում իրերի օրեկտիվ կապակցություններն ու զարգացման ընթացքը: Ուստի պատահական չէ, որ լոգիկայի մասին որոշ մարքսիստների շրջանում եղած թյուր կարծիքը իր ձևակերպումն է ստացել հենց զրա օրենքների հանդեպ բռնած բացասական դիրքով: Օրինակ, միանգամայն տեղին քննադատելով Բեքնշտեյնի մետաֆիզիկ մտածելակերպը, Պլեխանովը անարդարացիորեն «այս-այս և ոչ-ոչ» ֆորմուլան, այսինքն լուրիկայի երբորդի բացասման օրենքը նույնացնելով հակառակորդի «վերացական «կամ-կամ» ֆորմուլայի հետ, հայտարարում է հակադիալեկտիկական հարցադրում: Բայց չէ որ ամեն մի օրենք շարժման որևէ ձևի օրենք է, ոչ թե սուբեկտիվ հնարամտության արդյունք, այլ արտաքին աշխարհի առարկաների ռեալ հարաբերությունների ընդհանրացումը: Կա արդյոք շարժման մետաֆիզիկ ձև: Կա զրա մետաֆիզիկ ըմբռնում, բայց մետաֆիզիկ շարժում չի եղել և չկա: Գիտության տվյալները վկայում են այն մասին, որ շարժման բոլոր ձևերն էլ դիալեկտիկական պրոցեսներ են: Հետևաբար, եթե գիտությունը շարժման որևէ ձևի մասին եղած ուսմունք է, ապա

այդ շարժման էական հատկանիշները վերաբրտադրող օրենքները մետաֆիզիկ լինել չեն կարող: Լոգիկան նյութի ստատիկ վիճակի օրենքների սխտեմ է: Էնգելսը այն համեմատում է կլիմենտար մաթեմատիկայի հետ, որը «կայուն մեծությունների» մասին եղած գիտություն է: Ոչ մի հիմք չկա ասելու, թե ստատիկան դիալեկտիկայից դուրս է: Լինելով ընդհանրապես շարժման ձևերից մեկը, ստատիկան, կամ նյութի «կայուն մեծությունների» վիճակը չի հակադրվում դիալեկտիկային: Չէ որ հանգիստը շարժման մի մոմենտն է, մտնում է դրա մեջ ու չի քաժանվում դրանից: Անկառնած դիալեկտիկայի համեմատությամբ լոգիկայի գործունեությունը շառավիղը փոքր է, դա «վիզյունում է առարկաների կամ երևույթների... ձևական բնորոշումները, ղեկավարվելով նրանով, որն ավելի սովորական է կամ որն ավելի հաճախ է սչքի ընկնում, ու սահմանափակվում է դրանով»*, Բայց այդ հանգամանքը տրամաբանությունը մետաֆիզիկական չի դարձնում, որովհետև ամենապարզ, հասարակ դատողությունների մեջն անգամ՝ «ելուսը մարդ է, ժուլկան՝ շուն... դիալեկտիկա կա»**: Բանն այն է, որ այդ հասարակ դատողությունները՝ մտածողության ամենաէլեմենտար ձևերն ու օրենքները, մարդկային հազարավոր սերունդների կուտակած փորձի արդյունք են: Առանց այդ օրենքների, առավել ևս հակառակ դրանց գիտական ճանաչողությունն անհնար բան է: Չէ որ բարդ պրոցեսները պարզերի բարդացումն են, դրանց որակական փոփոխությունները: Որպեսզի առաջիններն բժրոշենք, մենք չենք կարող ու չպետք է թռչենք վերջինների վրայից: Բարդ պրոցեսները մեզ արվում են դիալեկտիկայի միջոցով, որը մտքի բարձրագույն մաթեմատիկան է: Սակայն այդ բանին հասնելու համար մենք պետք է գիտենանք էլեմենտար մաթեմատիկան, մեզ պետք է ծանոթ լինեն «կայուն մեծությունների» գոյություն օրենքներն ու օրինաչափությունները: «Կայուն մեծությունները» արտաքին աշխարհի գոյության պարզ ձևերն են, դրանց վերաբրտադրությունը մեր գիտակցության մեջ՝ մտածողության պարզ օրենքները: Ասել, թե այդ

* Լենին, հատ. 26, էջ 134.

** Լենին, հատ. 13, էջ 302.

օրենքները մասնակի բնույթ ունեն, սխալ է, որովհետև թեև հանգիստը շարժման մի մոմենտն է միայն, բայց և այնպես պատահական չէ և շարժումն առանց այդ կարգի մոմենտների տեղի չունի։ Ստատիկան ուժերի հավասարակշռում է, դինամիկան այդ հավասարակշռության անընդհատ խախտումը։ Ստատիկան անհրաժեշտորեն հանգեցնում է դինամիկայի, ինչպես և ընդհակառակը։ Դրանց հարաբերությունը դիալեկտիկական միասնություն է։ Ուստի նյութի այդ վիճակները ճանաչման օրենքներից ոչ մեկն էլ մասնակի-պատահական լինել չի կարող։

Ամեն մի պրոցես, շարժման ամեն մի ձև ունի հարաբերականորեն կայուն դրություններ, դադարի մոմենտներ։ Մարդը իր ծննդյան օրից մինչև մահն անընդհատ փոփոխվում է, բայց չի դադարում մարդ լինելուց, քարը անձրևից, քամուց և արևից քայքայվում է, բայց մինչև վերջի փշրանքը շարունակվում է մնալ քար։ Այս նշանակում է, որ շարժվող նյութի պայմանական հանգիստը ընդհանրական է, հանդես է գալիս շարժման ամեն մի ձևում, հեռավոր դրա գոյություն, ինչպես նաև ճանաչողության ձևերն ու օրենքները նույնպես ընդհանրական են։ Անկասկած, հանդուսի մոմենտը նյութի որակական փոփոխման ժամանակ, ասենք, օրինակ, քիմիայում հանդես է գալիս այնպես, ինչպես դրա քանակական փոփոխման ժամանակ, օրինակ մաթեմատիկայում։ Այդ զանազանությունների ու դրանց հետ կապված որակապես զանազան օրինաչափությունների հստատառումն ու հետազոտությունը առանձին՝ քիմիայի, մաթեմատիկայի և ուրիշ գիտությունների դործն է։ Բայց այդ բոլոր տարբերությունները ընդհանրանում են դադարի մեջ, որպես շարժման մի մոմենտի տեղասարակ ու սրա օրենքները ընդհանրական նշանակություն են ստանում դառնալով մի առանձին դիտություն՝ լոգիկայի ուսումնասիրության առարկա։ Լոգիկայի օրենքներն ամեն մի գիտական ճանաչողության տարրական օրենքներն են, այն սկզբնական քայլերը, առանց որոնց գիտական մտածողությունն ընդհանրապես անհնար է։ Ամեն մի գիտական մտածողության առաջի հիմնական պայմանը հետևողականությունն է, դատողությունների տրամաբանական այնպիսի կապ, երբ մեկն անհրաժեշտորեն բխում է մյուսից, հանդիսանում է դրա հիմնավորումը, կամ հետագա զարգացումն ու պարզաբանումը։ Ո՞րն էր խալսական «ձախ» կոմունիստների՝ Դորգիլայի և մյուսների հիմնական սխալը

1920 թ.: Այն, որ նրանք ճիշտ քննադատելով Տուրատիի և կողմնակիցների օպորտունիզմը «բանվորական կարգի ու զինացիլինայի» մասին, միանգամայն անհիմն հղրակացություն արին, թե «առհասարակ պառլամենտին մասնակցելը փաստակար է»։ Լենինն այս կարգի հարցադրումն անվանում է «ճիշտ նախադրյալներից սխալ հղրակացություն»^{*}։ Եվ իսկապես, եթե Տուրատին օպտագործելով լեզալ հնարավորություններն աշխատում էր կասեցնել բանվորական ռեվոլյուցիոն խորացումը Խալիպյում, ապա զրանից հետևում էր, որ անհրաժեշտ էր խել Տուրատիից այդ գեները, ուղղել այն Տուրատիի ու նրա պաշտպանյալների դեմ, այսինքն՝ պառլամենտական աշխատանքներին ակտիվ մասնակցություն ունենալ Բորդիզայի ու նրա «ձախ» բարեկամների տրամաբանական սխալն այն էր, որ նրանք իրենց մտածողության նախադրյալների ու հղրակացության միջև օրգանական կապ ստեղծելու մասին ոչ միայն հոգ չէին տանում, այլև գործում էին ճիշտ հակառակը։ Լոգիկան նման երևույթներ հանդուրժել չի կարող, նա ուսուցանում է մեզ լինել հետևողական, մտքերի հակադրություններից գերծնալ, գործ ունենալ կայուն, մեկընդմիջառ որոշ հասկացությունների հետ։ Հենց այդ նպատակն են հետապնդում լոգիկայի օրենքները։

2. ՆՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՔ

Լոգիկայի առաջի օրենքը կոչվում է նույնության օրենքը, ըստ որի մտահանգման ամբողջ ընթացքում մեր գործածած ամեն մի տերմին, միջև ալյալ պրոցեսի ավարտումը, պետք է պահպանի սկզբում իրեն վերագրվող բովանդակությունը, այսինքն իմաստը։ Երբ մենք ասում ենք, — կոմունիզմի սկզբունքը պրոլետարական ղեկառնություն է հաստատում և անցման շրջանում պետական հարկադրանքի իրականացումը, մեզ մոտ պրոլետարական ղեկառնություն է, ապա զրանից հետևում է, որ մեզ մոտ իրականացվում է կոմունիզմի սկզբունքը։ Այս մտահանգման առաջի երկու դատողությունները բավարար հիմք են

^{*} Լենին, հ. 25, էջ 245։

«Էրջի դատողութեան՝ եզրակացութեան համար: Բայց երբ Կառուցելին ասում է, թե բոլշևիկները և մենշևիկները* միջև հակասութիւն կա, հակասութեան օրէնքը «դեմոկրատական ու դիկտատուրական մեթոդները» ըմբռնումն է, ուրեմն բոլշևիկները զեմ են դեմոկրատիային, նա զնում է մարքսիզմի, ուստի և տրամաբանական հետևողական մտածողութեան զեմ: Ամենից առաջ Կառուցելին երկրորդ նախադրեալը սխալ է վերցնում: Պրոլետարական դիկտատուրայի հարցը դեմոկրատական կամ ոչ դեմոկրատական մեթոդի հարց չէ, այլ «պրոլետարական պետութեան բուրժուական պետութեան, պրոլետարական դեմոկրատիայի բուրժուական դեմոկրատիայի հանդեպ ունեցած հարաբերութեան հարց է» (ն. տ. էջ 337): Ուստի բոլշևիկները ոչ թե ընդհանրապէս դեմոկրատիային են զեմ, այլ բուրժուական «դեմոկրատիային», այն «դեմոկրատիային», որը բուրժուազիայի պրոլետարիատի նկատմամբ գործադրած անասելի բռնութիւնները, նրա անոռն գերիշխանութեան իրականացումը քողարկելու միջոց է հանդիսանում: Կառուցիկ առաջի և երկրորդ նախադրեալներն իրար հետ չեն կապվում, երկրորդը, բացի նրանից, որ ըստ էութեան սխալ է, նաև առաջինի կոնկրետացումը չէ, ուստի զրանց բռնադրոսիկ կապակցութեանն երից ճիշտ եզրակացութիւն ստացվել չէր կարող:

Եթե նույնութեան օրենքը պահանջում է, որ մտածողութեան սկզբում հանդես եկող հասկացութիւնը մինչև տվյալ պրոցեսի ավարտումը նույնը մնա, ապա Կառուցելին մեղանշում է այդ օրենքի զեմ: Նա իր աշխատութիւնը վերնադրում է «Պրոլետարական դիկտատուրա», ուրեմն պետք է խօսի բոլշևիկները և մենշևիկները այդ լնդրի շուրջ ունեցած հակառակ ըմբռնումների մասին, բայց դրա փոխարեն նա եզրակացնում է, որպէս թե առաջիններն առհասարակ դեմոկրատիայի հակառակորդներ են: Անշուշտ, Կառուցիկ այս տրամաբանական հակասութիւնները նրա քաղաքական-փիլիսոփայական հակամարքսիստական համոզումների արդասիւք են: Եվ դա հենց նշան է

* Նա ասում է «ոչ բոլշևիկները», որը Լենինն արդարացիօրէն համարում է բուրժ. հանդեպ պրոլետարիատի վարած կռիւմ մենշևիկները զրաւած իրական տեղի հակամարքսիստական որոշում—հ. 23, էջ 337:

այն բանի, որ գիտական տրամաբանությունը հնարավոր է մարքս-լենինյան աշխարհայացողություն հետևողական կիրառման զեպքում միայն, որ գիտական տրամաբանությունը օրենքները ոչ թե գիտելիկության բացասումն են, այլ զրոյ հաստատումն ու հիմնավորումը:

Դիալեկտիկայի հիմնական սլոյմանը հայտնաբերված օրենքի ռեալականությունն է, որ դա լինի բնություն օրեկտիվ օրենքը: Նույնություն օրենքը հենց այդպիսին է. դա ոչ թե սուբեկտիվ մտահղացման արդյունք է, այլ նյութական աշխարհի որոշ՝ ստատիկ վիճակի վերաբերությունը մեր գիտակցություն մեջ: Յիսելով Հեգելին, Լենինը գրում է՝ «Եությունը... պարզ նույնություն է իր հետ»*: Մենք չենք կարող նույնությունը բնությունից դուրս նետել. դա նրա օրենքն է: Դարձաբար է, ծառը՝ ծառ, լեռը՝ լեռ ոչ թե մեր մտքում, համաձայն մեր մտածողության օրենքներին, այլ իրականության մեջ ու մեզանից բոլորովին անկախ Բնության զարգացումը, դրա գիտական ճանաչողությունը նույնությունը չի բացասում, բնգհակառակը՝ «գիալեկտիկական ուսմունք է այն մասին, թե ինչպես հակասությունները կարող են, լինում են (դառնում են) նույնը,—ինչ սլոյմաններում դրանք վերածվելով մեկը մյուսին նույնն են լինում...» (ն. տ., էջ 109), ասում է Լենինը:

Նույնությունը գիտական ճանաչողության օրենք է, դա է, որ հնարավորություն է տալիս մեզ ճշտել մեր մտքերը, հիմնավորապես սահմանել մեր հասկացությունները ու խստությունը պահպանել դրանց հետևողականությունը: «...Հնարավոր շփոթություններից խուսափելու համար մենք պետք է նախապես սահմանենք այն հասկացությունները, որոնք մենք գործ ենք ածում», ասում է ընկեր Ստալինը: Ի՞նչ է նշանակում մասնակցել «խորհրդակցությունը»: Ի՞նչ է նշանակում բոլորտեղ «խորհրդակցությունը»*: Ահա այս հասկացությունները պետք է, որ իրենց որոշակի սահմանումն ստանան, որպեսդի մենք կարողանանք ասել՝ անհրաժեշտ է, թե անհրաժեշտ չէ մասնակցել նավթարդյունաբերողների խորհրդակցությանը: Այսպիսով

* Լենին, Փիլ. տետր, էջ 132.

** Ստալին, Հասոր 2, էջ 81.

նույնության օրինքը նաև առօրյա պրակտիկ պրոծածության օրինք է:

Ամեն քայլափոխին, մեր ճանաչողական դործունեության բոլոր աստիճաններում էլ մենք դործ ունենք սահմանման, ուստի և նույնության օրինքի հետ: Բայց սահմանել միաժամանակ նշանակում է մի հասկացություն, կամ դրա վերաբրտադրած օբեկտը սահմանագծել մեկ ուրիշ հասկացությունից ու դրա մեջ հանդես եկող առարկայից: Սահմանել, ասում է Լենինը, նշանակում է մի որևէ փոքր հասկացություն դնել իրենից մեծ մի հասկացության տակ: Օրինակ՝ վարդը ծաղիկ է: Սա մի սահմանում է, որով մենք վարդը առանձնացնելով ուրիշ տեսակի բույսերից նույնացրինք ծաղիկի հետ: Այս, կարծեք թե շատ սովորական համարվող գործողությունը իրականության մեջ չափազանց կարևոր ճանաչողական ակտ է: Հասկացությունների որոշակիություն ու կայունություն, ահա գիտական մտածողության առաջի պայմանը, որը ձեռք է բերվում հենց նույնության օրինքի հետևողական կիրառման ղեկավարման: Ընկեր Ստալինն ասում է, թե «մեր մենշևիկն այս դեպքում ևս նույն տատանումն ու վախկոտությունն է ցուցաբերում լոգիկայի առաջ, ինչ որ առաջ» — այսինքն նա գիտակցաբար շփոթում է «սոցիալիստական գիտակցությունը սոցիալիստական հակման» հետ*, որպեսզի հիմք ունենա բացասելու, թե առաջինը բանվոր դասակարգի մեջ մտցվում է դրսից:

Հասկացությունների շփոթը օպորտունիստների հիմնական գիծն է և օպորտունիզմի քողարկման լավագույն միջոցը: Որպեսզի կարողանային 1905 թ. ռեյոլցիայի հարցում բռնած իրենց դավաճանական գիծն արդարացնել, այսինքն ժխտել պրոլետարիատի հեղեմոն դերը և ժամանակավոր կառավարության նրա ունենալիք մասնակցությունը, մենշևիկները ստեղծեցին հասկացությունների մի ամբողջ քառս՝ դեմոկրատական ռեյոլցիան խառնեցին սոցիալիստականի, մանր-բուրժուական «սոցիալիստ» Լուի Բլանին համեմատեցին սոցիալ-դեմոկրատների հետ, իշխանության զրավմանն ու կառավարության մասնակցելու հարցերը նույնացրին, այլ կերպ ասած ոտնատակ ա-

* Ստալին, հ. 1, էջ 165—0.

քին լուգիկայի առաջի օրենքից բխող էլեմենտար պահանջները, հասկացությունների պարզ սահմանադրումն ու որոշակիությունը: Վերհանելով մենշեվիկների այդ հակաառամաբանական աւարաբը, ընկեր Ստալինը հարցնում է՝ «...ինչպե՞ս դուք չեք հասկանում, որ հարցեր շփոթելը չի նշանակում լուծել այդպիսիք» (էջ 146): Մի հարց լուծելու համար ամենից առաջ պահանջվում է դրա պարզ պատկերացում, հետևողականություն, հատուկ զիտակցություն այն մասին, որ չի կարելի սխեմ ժբանով, վերջացնել մեկ ուրիշով, ցանկանալ մի բան, բայց խոսել մեկ ուրիշ բանի մասին: Դա արամաբանական տգիտություն է, որը հանդես է գալիս հենց այն ժամանակ, երբ մարզիկ սխալ ճանապարհի վրա են կանգնած, երբ նրանց հարկավոր է իրենց դավաճանական գործողությունները թաղցնել: Օրինակ ձեզ «էլվա» թերթի մենշեվիկ թղթակիցը: Հայտնի է, որ 1906 թ. Բ. Մ. Դ. Բ. Կ. «Ազրաբային ծրագրի սկզբունք»՝ ճորտատիրության մնացորդների ոչնչացումն ու դասակարգային սոցիալի ազատ զարգացումը, անվտանգ եր մնացել, փոխվել էին միայն այդ սկզբունքն իրականացնող միջոցները: Ուրեմն խոսք կարող էր լինել այդ միջոցների մասին, թե դրանցից մեր է լավը, մեր է ավելի արմատական ու բանվոր դասակարգի դասակարգային կռիվի տվյալ աստիճանին համապատասխան: Մենշեվիկ թղթակիցը հակառակ դրան «...անսպասելիորեն ցատկեց սկզբունքների բնագավառը, պրակտիկ հարցերը ներկայացրեց որպես սկզբունքային ...սկզբունքն ու դրա իրացման միջոցները շփոթեց իրար հետ և այդ ձևով ակամայից տնցավ պարտիայի առաջադրած հարցի կոդքով» (էջ 231), ասում է ընկեր Ստալինը: Կարելի է արդյոք քաղաքական որևէ հարց լուծել, կամ գիտություն առաջ առնել հետևելով նման մտածելակերպին, խախտելով արամաբանական մտածողության օրենքը: Անշուշտ, ոչ:

Գիտությունն առաջին հերթին հետևողական մտածողություն է պահանջում, նա կտրականապես մերժում է միևնույն պրոցեսում հանդես եկող հակացությունների, կամ դրանց իմաստների փոխխոսում, նա բնականորեն աստիճանի ճշտություն է պահանջում, տերմինների օգտագործման ու դրանց կապակցման ձևերի մեջ պարզություն ու կայունություն,

որը նշանակում է, թե տրամաբանական մտածողության նույնության օրենքի հետեւողական կիրառում:

Նույնության օրենքը անիմատ կրկնաբանությունն է: Սխալ է, երբ $A=A$ -ի ֆորմուլայի մեջ մտքի քարացում են տեսնում: Կայունությունը քարացում է, ինչպես հարաբերականորեն հանգիստ վիճակը շարժման բացասումը է: Արտաքին աշխարհը պրոցեսների ամբողջությունն է, երբ դրանցից յուրաքանչյուրը մյուսի հետ սերտորեն կապված լինելով, կամ դրա շարունակությունը հանդիսանալով, միաժամանակ մի ինքնույնություն է, հարաբերականորեն մի ավարտուն ամբողջություն: $A=A$ -ի ֆորմուլան ահա այդ ավարտուն վիճակները վերարտադրությունն է մեր գիտակցության մեջ, առանց որի ոչ մի օրինաչափություն հաստատել հնարավոր չէ: Ինչպես ֆիզիկոսը կկարողանա էներգիայի ձևերի փոխանցման օրենքը սահմանել, եթե նա հաստատ հավատացած չէ, որ ասե՛ք, օրինակ, միխանիկական ու ջերմային էներգիաները տարբեր բաներ են, յուրաքանչյուրը դրանցից հավասար է ինքն իրեն ու որոշ պայմաններում միայն կարող է իր հակադրությունը վերածվել: Կամ երբ տնտեսագետն ասում է, թե կապիտալիզմը մասնավոր սեփականատիրական տյն տնտեսածն է, որտեղ հավելյալ արժեքի տրտագրությունը նպատակ է, դրանով նա չի ժխտում կապիտալիզմի կապը մյուս ֆորմացիաների հետ և այն, որ կապիտալիզմի դարգացումը անխուսափելիորեն հանդեցնում է սոցիալիզմին, ոչ ու հաստատում է փաստը, առանց որի, հիշյալ կապակցություններն ու հանգեցումն ուսումնասիրել հնարավոր չէ: Նույնության օրենքը ուրիշ նպատակ չի հետապնդում, քան թե հաստատել, որ մեզ տրված իրը, առաքան, կամ երևույթը հենց այն է, ինչի մասին որ խոսվում է, կամ ինչը որ մենք ցանկանում ենք ունենալ: Բայց միթե՞ դա մակերևութային ճանաչողությունն է: Հին ձևական տրտամաբանության տեսակետից ու դրա շրջանակներում՝ անպայման տյու Բայց ձևական տրամաբանությունը նույնության օրենքը աղձատել է, խեղաթյուրել:

Իրական նույնությունը համընկնում է էություն հետ, կամ, ինչպես Հեգելն է ասում, գեությունը... ինքն իրա հետ հասարակ նույնություն է: Այսպիսի նույնության ճանաչողությունը

հենց մակերեսայինի հաղթահարումն է և էություն հանաչողություն^{*}։ Ձևական մտածողության համար $A=A$ -ի բանաձևը, միջոց էր ժխտելու ամեն մի տարրերություն, ապացուցիլու, որ բոլոր պայմաններումն էլ զանազանությունը հետևողական մտածողության արգելք է հանդիսանում։ Ձևական տրամաբանությունը կանգնեց նույնության օրենքի միակողմանի բացարձականացման տեսակետի վրա, որի հետևանքով էլ այն վերածվեց մետաֆիզիկ ֆորմուլայի՝ ուղղված ամեն մի բևեռացիոն մաքի դեմ։ Բայց վերևում հիշատակած իմաստով նույնության օրենքը օրեկտիվ աշխարհի, ուստի և մտածողության հիմնական օրենք է։ Ֆորմալիստների սխալը հենց այն է, որ նրանք կարծեկ են, թե նույնությունը զուտ արտաքին հայեցում է, երբ մենք վերանում ենք եղած տարրերություններից և էություն տարրերի միջև արատրակտ նույնություն ենք հաստատում։ Բայց դա սխալ է։ Նույնությունը էական է, ոչ թե մակերեսային արատրահման տրոյունք, այլ օրեկտի հիմնական հատկանիշը, դրա էությունը։ էությունը, օրինակ կապիտալի էությունը, դրա իսկ տարրեր էլիմենտների պարզ սմբողությունը չէ, այլ այն, ինչ որ հիշյալ էլիմենտների պայմանավորողն է հանդիսանում։ Մեր օրինակի մեջ ալգալիսի էություն արժեքն է։ Արժեքը, որպես կապիտալի էություն, այնպիսի նույնություն է, որ Վերձավորապես ինքն էությունն է և ոչ թե դրա որոշիչը, ուղ ռեֆեկցսիան է և ոչ թե դրա վերացական մոմենտը (էջ 19)։ Այսպիսի նույնություն զանազանագուրկ չէ, այլ կոնկրետ նույնություն է և հակադրվում է հարցի մետաֆիզիկ պատկերացմանը։ Վերջինների այն տեսակետը, թե $A=A$ -ի բանաձևը գիալեկադական պրոցեսի իսպառ ժխտումն է, անհիմն է, որովհետև $A=A$ -ի միմիայն պրոցեսի միջ, կապիտալիզմը կապիտալիզմ է միայն ոչ կապիտալիզմի՝ մյուս ֆորմացիաների կապակցությամբ, այսինքն որպես դրանց որակական հակադրություն։ Այս նշանակում է, որ մերժելով հին մետաֆիզիկական հարցադրումը, մարքսիստները նույնության օրենքը հակադիալեկտիկական չեն համարում, կամ շարժման բացասում, այլ կոնկրետ, ուստի և շարժուն նույնություն։

Լոգիկայի մեջ նույնության օրենքը հաստատում է միայն մի բան, թե իբրև կամ երևույթը ավյալ ժամանակաշրջանում

^{*} Гегель, Наука логики, II, էջ 18.

հալածար է ինքն իրեն, նա ոչինչ չի տեսնում այն մասին, թե այդ նույն օրեկաբայ չի կարող միաժամանակ ուրիշը լինել, այլ փերպ ասած, նա չի տեսնում, թե ինչպե՞ս վարվել, երբ մեզ տրված են երկու հակադիր վիճակներ: Այդ հարցի պատասխանը տալիս է լոգիկայի երկրորդ՝ հակասության օրենքը, շարունակելով զարգացնել նույնության օրենքի առաջագրած թեզի հիմնավորումը:

3. ՀԱԿԱՍՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՔ

Այս օրենքի համաձայն երկու տրամադորեն հակադիր պոզիտիվները միաժամանակ ճշմարիտ լինել չեն կարող: Ա չի կարող միաժամանակ և B լինել և ոչ B: Երբ բանաստեղծն ասում է, թե «վերջին անգամ ոգին հայտնվեց», գիտելով իր իսկ ստեղծած արարածին «Դու՝ աստղ մարդուն, վշտին հաղթեցիր, ժառանգիր տհա տիեզերքն իմ մեծ», ապա նա չպետք է նույն պահ միջոցով գիտելով նույն մարդուն ասել՝ «Թող վիշտն ու խինդդ անբաժան լինեն՝ ինչպես կակաչի կարմիրն ու սևը»*: Եթե մտրդը վշտին հաղթեց, ապա դա խինդից կակաչի սևի նման անբաժան լինել չի կարող, քանի որ մի բան հաղթել, վերջ տալ մի բանի, առավել ևս զբա հավերժացումը չէ: Այստեղ հակասութունն կա, երկու տրամադորեն հակադիր հարցադրումները միաժամանակ հայտարարվում են ճշմարիտ: Իհարկե, կարող են ասել, թե դա բանաստեղծական պատկեր է: Բայց միթե՞ պատկերը ճանաչողության միջոց չէ: Պարզ է, որ այս դեպքում մենք ունենք տրամաբանական մտածողության օրենքի խախտում, որը չպետք է անի ոչ միայն գիտնականը, այլև բանաստեղծը:

Հակասության օրենքը մտածողության ամենահիմնական օրենքներից մեկն է: Դեռ Արիստոտելն ասել է, թե «անհնար է, որ միեւնույնը միաժամանակ միեւնույն բանին և միեւնույն իմաստով թե հասուկ լինի ու թե ոչ»: Անշուշտ, Արիստոտելն իր այդ թեզը ուղղել է Հերակլիտի գեմ, որովհետեւ քաջատրեյով պերոնիշյալ հարցադրման իմաստը, նա գրում է՝ «խեղալիս որ,

* 2. Շիրազ, Լիբիկա, 1916 թ., էջ 94—51.

ով էլ որ լինի չի կարող ընդունել, որ միևնույնը (և) կա և չկա, ինչպես այդ որոշ մարդկանց կարծիքով, պնդում է Հերակլիտը*։ Ըստ Հերակլիտի ամեն բան հոսում է ու փոխվում, հավերժ անշարժ ոչինչ չկա։ Այդ տեսակետն այսօր գիտության տեսակետն է, մարքսիստական փրլիստոպայության հիմնական թեզերից մեկը։ Բայց արդյո՞ք զբանից հետևում է, թե միևնույն առարկայի կամ երևույթի մասին, միևնույն ժամանակամիջոցում և միևնույն հարաբերությունների մեջ վերցրած ոչինչ որոշակի ասել չի կարելի։ Հենց նույն Հերակլիտը, որի շարժման սկզբունքից Սոկրատեսը եզրակացնում է, որպես թե դա ընդհանրապես օրեկտիվ սահմանման հնարավորության բացասումն է, գրում է, որ «աշխարհը բոլորից միասնական է, աստվածներից ու մարդկանցից ոչ մեկի կողմից չի ստեղծվել, այլ եղել է, կա ու պիտի լինի հավերժ կենդանի, օրինաչափորեն բռնկվող և օրինաչափորեն հանդնող կրակ»։ Այլ կերպ ասած, Հերակլիտը վարվում է հենց լոգիկայի օրենքի համաձայն, նա աշխարհին միաժամանակ ու միևնույն հարաբերությունների մեջ մեկը մյուսին ժխտող հատկանիշներ չի վերագրում, նա չի տեսնում, թե դա և կա և չկա, և ստեղծված է և չի ստեղծված։ Աշխարհը կա, աշխարհը չի ստեղծված։ Ահա Հերակլիտի տեսակետը։ Բայց եղածը փոխվում է։ Փոփոխվող ամեն մի վիճակ կա, չեղածը չի փոխվում, փոխվում է եղածը։ Փոփոխման հետևանքով ստացվածը նորից կա, սակայն որպես հնի բացասումը։ Ուստի Հերակլիտը ոչ թե եզրությունն է ժխտում, այլ դրա անշարժությունը և այն, որ միևնույն երևույթը բոլոր ժամանակներում ու հարաբերությունների մեջ միշտ էլ հավասար է ինքն իրեն։ Հենց այդ ամենն ի նկատի ունենալով Լենինը Հերակլիտի վերոհիշյալ ֆրագմենտի մասին նկատում է՝ «Դիալեկտիկական մատերիալիզմի սկզբունքների շատ լավ շարադրում»*։

Դիալեկտիկական մատերիալիզմը այն տեսակետն է, թե ոչինչ անշարժ չկա։ Բայց զբանից բնավ չի հետևում, թե դա հարաբերականորեն կայուն վիճակներ չի ընդդրում, կամ կարող է համաձայնվել այն հարցադրման հետ, ըստ որի միևնույն

* Մետաֆիզիկա, գիրք 4, գլուխ 8, էջ 63, Մոսկվա-Լենինգրադ, 1934 թ.

* Փիլ. տետր. էջ 318.

առարկան, միևնույն ժամանակաշրջանում ու միևնույն հարաբերությունների մեջ միանգամայն այլ է, մեկ ուրիշ առարկա: Որպեսզի մենք առարկայի փոփոխման մասին զաղափար ունենանք, պետք է այն վերցնենք մի ուրիշ հարաբերությունից, որովհետև միաժամանակ հենց այդ նոր հարաբերություններն են, որ հնարավորություն են տալիս մեզ առարկայի մեջ նոր հատկություններ տեսնել, ուստի և նոր օրինաչափություններ: Օրինակ, երբ ես ասում եմ, թե Սոկրատը հույն է, մատնանիշ եմ անում նրա ազգային հատկանիշի վրա, վերցնում եմ նրան որոշ կարգի հարաբերությունների՝ մեջ, բայց երբ փոխելով իմ այդ սահմանումն ասում եմ, թե նա մարդ է, կամ կենդանի, այս անգամ արդեն հատկանիշներն էլ, հաստատած հարաբերություններն ու օրինաչափություններն էլ դառնում են այլ Ուստի, դիալեկտիկան ու լոգիկան մեկը մյուսին չեն հակադրվում և իրար չէ, որ լենինը դրանց միջև հավասարություն նշան է դնում:

Կարող են ասել, թե լենինի ասածը դիալեկտիկական լոգիկային է վերաբերում: Բայց միթե դիալեկտիկան, որը շարժման ռեկէ ձևի օրենքների սխտեմ է, կարող է ինքնին մետաֆիզիկ լինել: Հնարավոր է և կա այդ օրենքների մետաֆիզիկ ըմբռնում: Բուրժուական պաշտոնական դիալեկտիկան հենց այդպիսին է: Սակայն դրանից իրենք՝ օրենքները մետաֆիզիկ չեն դառնում, եթե իսկապես դրանք երևույթների բուն էություններ են, այն նայույնը, անփոփոխը, որը հատուկ է դրանց:

Հակասություն օրենքը հենց օրեկտիվ օրենքն է: Ոչ թե մեր բանականության, այլ իրականության մեջ միևնույն ծաղկեփունջը միաժամանակ և վարդերից և ոչ վարդերից, միևնույն դեպքում միաժամանակ և թեմզա և ոչ թեմզա լինել չեն կարող: Միաժամանակ, Սա Հատիզանց կարևոր է, որովհետև շարժման անհրաժեշտ ձև հանդիսացող հարաբերականորեն հանդիսատ մոմենտը հենց այդ ժամանակի հետ է կապված, ժամանակն անցավ, փոխվում են նաև հարաբերությունները, ստեղծվում են նոր պայմաններ, որոնց առկայությամբ նախկին բնորոշումն արդեն ճիշտ չէ: Երբ ես ասում եմ, թե լենինը 1914 թվին անգլիերեն գիտեր և հակառակ պնդումը սխալ է, փաստը վերցնում

եմ իր կոնկրետ վիճակում, որը գիտելատիկայի ոչ թե բացասումն է, այլ հաստատումը, դրա պահանջը:

Կարող են ասել, թե գիտելատիկան երևույթը տալիս է մեզ իր բոլոր կապակցությունների մեջ, իսկ լոգիկան այն վերցնում է իր մի կողմով միայն: Այդ ճիշտ է: Չէ որ լոգիկան «կայուն մեծությունների» օրինաչափությունների սխառն է, դա նյութի, այսպես ասած, ստատիկ վիճակների վերաբերություն է մեր գիտակցության մեջ: Սակայն այդ մի կողմը կամ նյութի ստատիկ վիճակը նա վերցնում է իր ամբողջությամբ: Բացի այդ, միթե գիտելատիկայի կողմից հարցի բաղմակողմանի ընդգրկումը նշանակում է հակադիր հատկանիշների կամ չհամընկնող ծայրաթևերի միացում մի ընդհանրություն մեջ: Բնավ էլ չէ: Մարքսիստական գիտելատիկան դեմ է այն բանի, երբ միևնույն երևույթին միաժամանակ երկու հակադիր հատկանիշներ են վերագրում, կամ երկու տարբեր արժեք ունեցող երևույթներն արհեստականորեն միացնում են իրար հետ: Մերկացնելով Բուխարինի հակամարքսիստական դիրքավորումը պրոֆմիությունների հարցում, Լենինը գրում է՝ «Տեսականորեն Բուխարինը սայթաքեց դեպի եկլիկտիզմը քարոզելով միացնել քաղաքական ու տնտեսական մոտեցումները» իրար հետ Առհասարակ «ասել, (...), թե քաղաքական մոտեցումը» տնտեսականին «համարժեք է», որ կարելի է վերցնել «այսը և այնը», նշանակում է մոռանալ մարքսիզմի այբուբենը»: «Այսը և այնը» տարբեր բաներ են, տնտեսական ու քաղաքական մոտեցումները պրոֆմիությունների մեղանում խաղացած դերի հարցը որոշելիս մեխանիկորեն միացվել չեն կարող, որովհետև «առանց քաղաքական ճիշտ մոտեցման հարցին, տվյալ դասակարգին իր տիրապետությունը պահպանել չի կարող, հետևաբար անկարող է լուծել նաև իր արտադրական խնդիրները»: Այս նշանակում է, որ տվյալ մոմենտում առաջադրված հարցին պետք է առաջի հերթին քաղաքական մոտեցում ունենալ. հակառակ հարցադրում վնասից բացի, պրոլետարիատին երբեք օգուտ չերել չէր կարող: Որտեղ պետք է փնտռել այդ հարցադրման գնոսեպիկական սխալը: Անշուշտ տրամաբանություն երկրորդ օրենքի անտեսման մեջ: Եվ դա բոլոր օպորտունիստների, հա-

* Լենին, հ. 26, էջ 126.

II
A 5384
44076

կամ արքայատական տարրերի մատճողության հիմնական ա-
րամաներից մեկն է։ Ահա ձեզ օրինակ նաև անարխիստները։
Նրանցից ոմանք Մարքսի և Էնգելսի մատերիալիզմը համարում
էին մոնիստական, այդ պատճառով էլ մերժման արժանի, իսկ
մյուսները՝ գիտական մտքի այդ երկու հսկաների ուսմունքի
հանդեպ իրենց նույնատեսակ դիրքը արգարացնելու համար
վերահիշյալ մատերիալիզմը համարում էին ոչ մոնիստական,
վուրգար։ Այլ կերպ ասած, միևնույն օրեկտին միաժամանակ
վերագրում էին երկու փոխադարձ բացասող հատկանիշներ, ու-
նատակ անելով լուրիկայի երկրորդ օրենքը։ Ընկեր Ստալինը այդ
քայլը համարում է հակապիտական ու գրում է՝ «մեկն այս կողմն
է քաշում, մյուսը՝ այն։ Նկ ու որոշիր, թե ով է ճիշտ՝ պոպուլի-
նը, թե երկրորդը։ Դեռ իրենք Մարքսի մատերիալիզմի արժա-
նիքների կամ թերությունների մասին իրար միջև համաձայ-
նության չեկած, դեռ իրենք չհասկացած, մոնիստական է դա-
թե ոչ, դեռ իրենք չպարզած ինչն ավելի ընդունելի է՝ վուրգար
թե մոնիստական մատերիալիզմը, աղբն իրենց պոռոտախո-
սությամբ իլլացնում են մեզ՝ որպես թե իրենք ջախջախեցին
մարքսիզմը»*։

Մի որևէ ուսմունք հերքելու կամ ապացուցելու համար ա-
մենից առաջ պետք է իմանալ, թե ի՞նչ է այն իրենից ներկա-
յացնում, այսինքն չպետք է դրան միաժամանակ հակադիր
բնորոշումներ տալ։ Քննադատելով Կիևսկուն, Լենինն ասում է,
թե «արամաբանական հակասությունները»—իհարկե տրամա-
բանական ճիշտ մատճողության դեպքում, ոչ անտեսական, ոչ
էլ քաղաքական վերլուծումների ժամանակ չպիտի լինեն»**։ Այս
նշանակում է, որ դիտական ճանաչողությունը հակասություն
չի հանդուրժում, չի կարելի որևէ թեղ ապացուցված համարել,
եթե այդ բացասող թեղը չի հերքված, այլ կերպ ասած, եթե
տրամաբանական հակասությունը չի վերացված։ Որպեսզի ապա-
ցուցի պարտիայի մասին եղած լենինյան ուսմունքի ճշտությու-
նը, ընկեր Ստալինը մեկ առ մեկ քննության է առնում դրան
հակադիր լող մենշևիկյան թեղերն ու հերքում այդպիսիք, ցույց

* Ստալին, հ. 1, էջ 322—23։

** Լենին, հ. 19, էջ 206։

տալով, որ միևնույն կազմակերպության մասին միաժամանակ արտահայտված երկու իրարամերժ տեսակետներէց ճիշտ է լինիլանքը, սխալ է մեկնելիլանքը:

Լինինն ասում էր, թե բանվորական պարտիայի համար հարկավոր են կազմակերպչական այնպիսի սկզբունքներ, որոնք կկարողանան սահմանադնել մեղ ամեն տեսակի օպորտունիստական տարբերից: Այդ սկզբունքից էլ ելնելով Լինինը ձևակերպեց մեր պարտիայի կանոնադրության առաջի կետը: Մենք չենք կարող հակառակ դիրքերից ելնելով տվին իրենց ձևակերպումը, որը, Պլեխանովի խոսքերով ասած, «բուրժուական ինդիվիդուալիզմով ներծծված ինտելիգենտների» համար մեծ ասպարեղ էր ստեղծում: Հակադրելով առաջինը երկրորդին, մերժելով երկրորդը, ճիշտ համարելով միայն առաջինը, ընկեր Ստալինը ելնում է հենց հակասության օրենքից: Այդ օրենքը ուրիշ բան չի պահանջում, բաց իթն հակադրությունների կոմպրոմիսային միացումների կատեգորիկ մերժում: Առաջնորդվելով հենց այդ սկզբունքով, ընկեր Ստալինը գրում է՝ «Բյուրացիները պետք է վերջնականապես յուրացնեն այն միտքը, թե պոմեշչիկներին հետ հարկավոր է ոչ թե առևտուր անել, այլ դրանց դեմ կռիւլ: Հարկավոր է ճորտատիրական լուծը ոչ թե կարկատել, այլ փշրել, որպեսզի ճորտատիրության ֆալցորդները մեկընդմիջում ոչնչացվեն»^{*}:

Ինչպես կարելի է անարխիզմն ու մարքսիզմը իրար հետ համակցել, երբ նրանց դավանած սկզբունքները «մեկը մյուսի բացասումն են», ասում է ընկեր Ստալինը: Քանի որ մենք մարքսիստներ ենք, անարխիստներ լինել չենք կարող, որովհետև «անարխիստների անկյունաքարը անհատն է», իսկ մարքսիստներին՝ մասսան: Ուրեմն մեկը կարող է կամ մարքսիստ լինել՝ կամ ոչ մարքսիստ, կամ անարխիստ լինել, կամ ոչ անարխիստ, իսկ երկուսն էլ միաժամանակ՝ երբեք:

Հակասության օրենքի բնորոշ կողմը հենց այն է, որ դա հանդես է գալիս որպես կողմերի այնպիսի հարաբերություն, երբ երկրորդը հանդիսանում է առաջինի, այսինքն շատ որոշակի մի հատկանիշի բացասումը առանց դրան մեկ այլ հաս-

^{*} Ստալին, հ. 1, էջ 217:

առտունը դրույթ կամ հատկանիշ հակադրելու Սյո հանգամանքը հակասության օրենքին տալիս է կոնկրետ լինելով, որովհետև նպատակ է դրվում ապացուցել հենց առաջադրված առաջին քեզի և ոչ թե մեկ այլ ուրիշի ճշտությունը:

Սյոպիսով հակասության օրենքը դեմ է ամեն տեսակի շնորոգությունը, ինչպես և ճապաղ կամ շատ ընդհանուր բնութագրերի: Լենինն ասում է, թե տնտեսական ճանալիզը, որը, ինչպես ամեն մի անսովյալ, ժողովրդային հակասությունները չի թույլատրում, վերցնում է տնտեսական և միայն տնտեսական (և ոչ թե ընդհանրապես «ոցիալական») կատեգորիաները ու դրանցից բխեցնում է բանվորական փողի անհնարելիությունը*¹, Ուրեմն հակասություն մենք ունենք այն դեպքում, երբ դրականորեն առաջադրված մի թեզ այլևս որևէ այլ, դրանից ապրեր թեզ չի հանդուրժում: Տնտեսական անալիզի ժամանակ տնտեսական կատեգորիաների կողքին այլ կատեգորիաներ դնել չի թույլատրվում: Մարքսի «Կապիտալի» առաջի զբաղում քաղաքականության կամ քաղաքական ձևի մասին խոսք չկա, վերլուծումը այնտեղ «միլիարդ տնտեսական» ...ապրանքների փոխանակության զարգացման» վերլուծում է:

Հակասության օրենքը հետևողական մտածողության օրենք է, դրա հիմնական խնդիրն է ցույց տալ, որ եզրակացության ու փաստարկումների միջև հակասություն չգոյություն ունի: Այլ կերպ ասած, հակասության օրենքը սերտորեն կապված է ապացույցման գործողության հետ: Հոստորը, գիտնականը, մինչև իսկ բանաստեղծը, երբ ուզում է մի բան ապացուցել, ըստ այդ օրենքի պետք է հոգ տանի այն մասին, որ ընդհանուր ամբողջությամբ համընկնեն արվող եզրակացության հետ, վերջինը օրգանապես ու լիովին բխի առաջիններից: Մա միաժամանակ գիտելիության մտածողության օրենքն է, որովհետև գիտելիության բանաձևը, ըստ որի միևնույն երևույթը միաժամանակ և այն է և այն չէ, լոգիկայի հիշյալ օրենքը պարունակում է իր մեջ վերառված ձևով, Բանաձևի առաջի մասը՝ թե երևույթը այն է, վերջվել է լոգիկայի հակասության օրենքից, որի խնդիրը հասկացության կայունության ապացուցումն է:

* Լենին, հ. 19, էջ 206:

է: Բանաձևի երկրորդ մասը սերտորեն կապված է առաջինի հետ, որովհետև դա որոշ, հարաբերականորեն կայուն վիճակի և ոչ թե առհասարակ բացասում է: Երբ ասում ենք, թե իր զարգացման հետևանքով կապիտալիզմը միաժամանակ և այն է և այն չէ, բացասումը միշտ էլ կապիտալիզմի, դրա մինչև իսկ որոշ ձևի, ասենք օրինակ՝ արդյունաբերականը առևտրականի, ֆինանսականը արդյունաբերական կապիտալի, իսկ սոցիալիզմը կապիտալիզմի սկզբունքային բացասումն է: Եթե չլինեին կապիտալի այդ ձևերը, կամ կապիտալիզմն առհասարակ, դրանց բացասման մասին խոսք չինել չէր կարող: Այս նշանակում է, որ կա հարաբերականորեն կայուն վիճակ, որի անտեսումը գիտական ճանաչողությունը դարձնում է անհնար: Ահա թե ինչու լոգիկան զիալեկտիկա է, իսկ զիալեկտիկան լոգիկա:

Բուրժուական մտածողների կարծիքով հակասությունը ոչ թե իրական է, այլ մեր մտածողության օրգանական պակասը: Կանտի ուսմունքն անտիրոմիաների մասին հենց դրա վրա է կառուցված: Զիգվարդը, Վլադիսլավիչը և այդ կարգի այլ մտածողներ դանում են, որ հակասությունը տրամաբանական սխալմունք է, որը պետք է ուղղել: Բայց դեռ Հեգելն սուղացուցեց, որ հակասությունը հասուկ է օբեկտին, դա սուբեկտի մտավոր ակարության արտահայտությունը չէ: Դեռ ավելին. նա հակասությունն ավելի էական համարեց, քան նույնությունը: Չէ որ հակասությունը կենդանության հիմքն է և առանց հակասության շարժում, ուստի և կյանք չկա: Ժամանակակից գիտության համար հակասության օբեկտիվ լինելու մասին կասկած չկա:

Հաղթահարելով Հեգելի իդեալիզմը, մարքսիզմ-լենինիզմը վերջնականորեն ապացուցել է, որ հակասությունը նյութի գոյության հիմնական ձևն է, իսկ մտածողության հակասությունը՝ այդ ձևի անդրադարձումը միայն: Լենինն ասում է, թե երբ Կիևսկին «ամեն մի հակասություն», որը նշմարվում է մարդկային դատողությունների մեջ, տրամաբանական հակասություն է «համարում», «գա դատարկ կրկնաբանություն է»: Իրականության մեջ «Կիևսկին այդ կրկնաբանության միջոցով հարցի հուրյունն է շրջանցում. արդյոք այդ «տրամաբանական» հակասությունը երկու տնտեսական երևույթների կամ դրույթ-

ների, թե՛ երկու փաղափական, կամ տնտեսական ու փաղափական դրույթների միջև եղած հակասություն է» (էջ 209)։ Լենինը, ցույց է տալիս, որ իրական հակասությունը հենց վերջինն է։ Իսկ տրամաբանականը դրա վերաբերակությունը միայն։ Տրամաբանական մտածողության մեջ այդ անդրադարձումը հանդես է դալիս որպես առաջուց տրված դրական դատողության բացասում։ Օրինակ, երբ մենք ընդունում ենք, որ Ա չի կարող B լինել, դրանով արդեն հաստատում ենք, որ հակառակ պնդումը ճիշտ չէ, Լենինն ասում է, որ իմպերիալիզմը քաղաքական վերնաշինք չէ, ուստի սխալ է, երբ այն նույնացնում ենք արտաքին կամ մի այլ տեսակի քաղաքականության հետ։ Այստեղ դրական դատողությունը, որը բացասվում է, իմպերիալիզմի սխալ բնորոշումն է։

Սակայն այդ բացասումը կամ հակասությունը ինքնանպատակ չէ, այլ մարդկային միտքն առաջ տանելու, ներկա դեպքում՝ ճիշտ բնորոշում գտնելու համար է։ Անշուշտ տրամաբանական մտածողությունը կարող է ունենալ նաև ուրիշ տեսակի հակասություններ, հակասություններ, որոնք իրականության ծուռ վերաբերակությունն են հանդիսանում։ Բայց գիտությունն այդ կարգի հակասություններով չի զբաղվում, նրան հետաքրքրում են այնպիսի հակասություններ, որոնք պրոպրեսի գործին են ծառայում, որոնք գինում են մեզ աշխարհի վերափոխման համար մղած մեր կռվում։ Պլեխանովն ասում է, թե «հակասություն էլ կա հակասություն էլ՝ երբ պ. Վ. Վ. իր «Կապիտալիզմի ճակատագիրը» կամ «Ռուսաստանի տնտեսական հետադուրության արդյունքների» առաջի հատորում ամեն քայլափոխին հակասում է ինքն իրեն, ապա նրա տրամաբանական մտքերը կարող են նշանակություն ունենալ սոսկ որպես «մարդկային փաստաթղթեր»... Կան և ուրիշ կարգի հակասություններ։ Սըրանք, նույնքան անկասկածելի, որքան պ. Վ. Վ. ի հակասությունները, վերջիններից տարբերվում են նրանով, որ մարդկային միտքը չեն քնացնում, դրա զարգացումը չեն կասեցնում, այլ այն առաջ են հրում ու երբեմն այնքան ուժեղ են հրում, որ իրենց հետևանքներով ավելի արդյունավետ են դառ-

նում, քան ամենակուռ թերփաները*։ Տրամաբանական մտածողության երկրորդ օրենքը այս հակասության բացատումը չէ, այլ դրանում հանդես եկող նույնության հաստատում, հենց դրա համար էլ հետևողական մտածողության հիմնական սկզբունքներինց մեկը։

Տրամաբանական տեսակետից հետևողական մտածողությանը հասկացությունները որոշակիություն ու կայունություն է։ Նույնության օրենքի համեմատությանմբ հակասության օրենքըն այդ ուղղությամբ այն նոր քայլն առնեց, որ հաստատեց, թե միևնույն օբեկտը միաժամանակ ու միևնույն հարաբերություններում վերցրած երկու հակադիր հատկանիշներ ունենալ չի կարող, սակայն երրորդ հնարավոր վիճակի հարցը նա թողեց անորոշ, որի հետևանքով էլ ստեղծած որոշակիությունը տակավին թերի ֆապ։ Այդ բանը կատարեց երրորդի բացասման օրենքը։

4. ԵՐՐՈՐԴԻ ԲԱՅԱՍՄԱՆ ՕՐԵՆՔԸ

Դեռ Արիստոտելն ասել է, թե «երկու՝ (մեկը մյուսին) հակասող դատողությունների միջև ոչինչ միջինը լինել չի կարող»*։ Ուստի A կամ B է կամ C, երրորդ վիճակը անհնար բան է։ Սա է լոգիկայի երրորդ օրենքի ընդհանուր բնորոշումը։ Սրա հետապնդած նպատակը նույնն է, ինչ որ նախորդներինը՝ թույլ չտալ, որ միտքը կադմալուծվի, ապահովել դրա կայունությունն ու մշտականությունը։ Եթե ամեն անգամ հակադրություններն ունենան իրենց միջինը, այդ դեպքում ոչինչ որոշակի ասել հնարավոր չի լինի Դրական, թե՛ բացասական է ֆաշիզմը։ Յրան կարող է միայն մի պատասխան լինել՝ ֆաշիզմը բացասական է, չկա ու չի կարող լինել մեկ ուրիշ հատկանիշ, որը հակադրության երկու ծայրաթևերը միացնի, ստեղծի դրանց ինչ որ միջինը։ Ուստի երրորդի բացասման օրենքը միանգամայն հիմնավոր օրենք է, դա՛նքում է իրական փաստերինց, տալիս է մեզ կողմերի ճշմարտացի հարաբերությունը։ Պլեխանովն ասում է, թե «կամ-կամ» ֆորմուլան մեծա-

* Պլեխանով, հ. 7, էջ 70—71։

** Մեյստրիքիկա, դր. 4, գլխ. 7, էջ 76։

Փիղիկ ֆորմուլա է, ճշմարտութեան կոնկրետութեան ժխտումը*։ Անկասկած Պլեխանովն այնքան էլ հեռու չէ ճշմարտությունից, եթե նկատի ունենանք այն փաստը, որ դպրոցական լոգիկայի ներկայացուցիչները այսօր, ոչ-ոչ բանաձևեր միակողմանիորեն հակադրել են և այս և ոչ, և ոչ և այս բանաձևերն, այսինքն այն օգտագործել են բացասելու շարժման, որպես պրոցեսի, ռետալիանությունի։ Բայց դրա մեջ լինի մեղք ունի ինքն այդ բանաձևը։ Պլեխանովի կարծիքով կամ-կամը մետաֆիզիկ հարցադրում է։ Բայց միթե՞ այն, ինչ որ իրականութեան անդրադարձումն է, դրա տրամաբանական բանաձևը, կարող է հակադրականի կողմից լինել։ Դիալեկտիկայի, որպես դիալեկտիկայի բնորոշ դիմը հենց այն է, որ դա ոչ թե մտացածին, այլ ռեալ հարաբերությունների, օրեկտիվ, մտածողից անկախ գոյություն ունեցող ընդհանուր օրինաչափությունների սխտեմ է։ Ոչ մի հիմք չկա ասելու, թե կամ-կամ բանաձևը հնարավոր բան է, որ բնութեան կամ հասարակութեան մեջ ամեն ինչ բացարձակորեն այնպես է խառնված իրար հետ, որ ոչնչի հարաբերական սահմանը որոշել հնարավոր չէ։ Անշուշտ անընդհատ զարգացումը իրավունք է տալիս մեղ ասելու, որ, ասենք, օրինակ, միևնույն օրգանիզմը միաժամանակ և այն է և այն չէ, Բայց միթե՞ դրանից հետևում է, որ մենք գործին գորտ, շանը շուն անվանելու իրավունք չունենք, որ բնութեան մեջ չկա մի կենդանի, որին մենք կարողանանք ասել, թե սա կամ գորտ է կամ, շուն և ոչ թե միաժամանակ և այս է և այն։ Եթե իսկապես այդ աղբյուրն է, ապա լինի այն է եղել, որ Պավլովը տասնյակ տարիներ շարունակ գործ ունենալով այդ կենդանիների հետ, երբեք դրանց իրար հետ չի շփոթել։ Այս նշանակում է, որ անվերջ զարգացումը ոչ միայն չի բացասում, այլև անհրաժեշտորեն ենթադրում է, որ զարգացող օրեկտը միաժամանակ հավասար է և ինքն իրեն, որ դա ոչ միայն փոխվում է, այլև չի փոխվում, այսինքն ամբողջ էությունն սահմաններում շարունակում է հարաբերականորեն մնալ նույնը ու չլիքածվել սեփական հակադրութեանը։

* Պլեխանով, հ. 11, էջ 45—6։

Պենինը առում է, թե «ընագիտությունը չի թուլատրում կաս-
կածելու այն բանում, որ մինչ մարդկությունը երկրի գոյու-
թյան մասին եղած նրա պնդումը ժխտ է»*: Այն, ինչ որ կա, չի
կարող միաժամանակ և չլինել, եղածի զարգացումը դրա գոյու-
թյան բացասումը է: Եթե երկրաբանի գոյությունն անկասկած
է, ապա չի կարելի տեսլ, թե դա չկա, կամ թե ես այդ մասին
սրտակի բան չգիտեմ, այսինքն կանգնել միջին դժի տեսակե-
սի վրա, որն իմացաբանության մեջ ազնոտալիցիզմն է:

Պլեխանովն ասում է, թե կամ-կամ բանաձևը կոնկրետ ճշմար-
տության բացասումն է: Մետաֆիզիկ մտածողների մոտ այդ
այդպես է, ինչ վերաբերում է գիտելիտիկ մտածողին, ապա
նրա համար կամ-կամը կոնկրետ ճշմարտության հաստատման
մի ձև է, ըստ որում անհրաժեշտ ձև 1917 թ. հոկտեմբերին
Լենինը գրում էր՝ «Երբությունը պարզ է՝ կամ կորսվելության
դիկտատուրա, կամ պրոլետարական և աղքատ գյուղացիական
խավերի դիկտատուրա»*: Կամ-կամ: Այստեղ այդ բանաձևը
կոնկրետ ճշմարտության արտահայտության լավագույն միջոց
է, և եթե կուգեք, այս դեպքում միակ միջոցը:

Եթե անվերապահորեն ընդունենք Պլեխանովի տեսակետը
և կամ-կամ բանաձևը ամեն անգամ փոխարինենք և այո և ոչ
բանաձևով, այդ դեպքում մենք ոչ մի բանի մասին ոչինչ որո-
շակի ասել չպիտի կարողանանք, ոչ մի ռաշոնալ չպիտի ընդու-
նենք ու շարժումն ամեն ինչ հայտարարելով պիտի մոռանանք
նպատակը, որն օպորտունիզմի ամենամեծ ցանկությունն է:
Խոռոչով 1905 թ. ռեոլուցիայի ժամանակ մենշևիկների դիրքի
մասին ընկեր Ստալինն ասում է, թե նրանք «անխղճորեն բու-
նաբանելով ոչնչի մեջ հանցապարտ չեղող լուգիկան», ցանկանում
էին նմանվել և լիբերալներին և սոցիալ-դեմոկրատներին մի կող-
մից հայտարարելով, որ իրենք բուրժուազիայի թշնամիներն
են, մյուս կողմից էլ գտնելով, որ ս. դ. չի կարող մասնակցել
ռեոլուցիային: «Մենառակելի է, որ այստեղ «փոքրամասնու-
թյան» լոգիկան երկու ոտով էլ կազում է: Երկուից մեկը, կամ
մենք նմանվելով լիբերալներին, պետք է հրաժարվենք այն

* Լենին, հատոր 13, էջ 100:

** Լենին, հատոր 21, էջ 381. ընդգծումն իմն է—Ն. Գ.:

մտքից, թե պրոլետարիատը ռևոլուցիայի ղեկավարն է, այդ գեպընդ մասնակալոր կառավարութեան մեր ունենալիք մասնակցութեան հարցն ինքնին ընկնում է, կամ մենք պետք է բացահայտորեն այդ սոցիալ-դեմոկրատական իգեան ընդունենք— դրա հետ միասին ընդունենք նաև ժամանակալոր կառավարութեանը մասնակցելու անհրաժեշտութիւնը*, ասում է ընկեր Ստալինը: Կամ-կամ. այստեղ միջին դիժ գոյութիւն չունի: Մենշևիկները միշտ աշխատում էին միջին գծի քաղաքականութիւն վարել դիալեկտիկայի անվան տակ լազցնելով իրենց օպորտունիզմը: Ընկեր Ստալինը մենկացնում է այդ օպորտունիզմը ցույց աւելով, որ դիալեկտիկան ոչ մի առնչութիւն չունի և այս և ոչ բանաձևի բացարձակ միակողմանի օգտագործման հետ:

Եվ այո և ոչ բանաձևը ցույց է տալիս մեզ պրոցեսը, օրեկտի լինելիութիւնը, որ դա հարատև շարժման մեջ է և շարունակ բացասում է ինքն իրեն: Այդ բանաձևը տարածվում է ամեն բանի վրա, դրան ենթակա են բոլորը, որովհետև ոչինչ անշարժ չկա: Բայց դրա հետ միասին ամեն մի փոխովող իր, առարկա կամ երևույթ ունի հարաբերականորեն իր կայուն վիճակը, հանգստի իր մոմենտը, նա ունի հաստատացման իր աստիճանը, երբ հին էութիւնը պետք է փոխարինվի մի նոր էութեամբ և չի կարելի այդ երկու էութիւնները շփոթել իրար հետ, և վերջապես ամեն մի իր որոշ հարաբերութեան մեջ է մեկ ուրիշ իրի հետ, որը ոչ միայն դրանց կապն է ցույց տալիս, այլև տարբերութիւնը: Այս այս ամենը և նման վիճակներու հարաբերութիւններ արտահայտվում են հենց կամ-կամ բանաձևի միջոցով:

Բայց արդյոք դրանով մենք չենք հրաժարվում դիալեկտիկայից: Այո, ասում է ընկեր Ստալինը: Այն ժամանակ, երբ ռևոլուցիոն կրիզիսն ամենուրեք խորանում է ամեն տեսակի «տատանում անթուլլատելի է՝ կամ ռևոլուցիան ղեպի վերելք է գնում ու մենք պետք է այն հասցնենք մինչև վերջը, կամ դա նվազում է և մենք չենք կարող, չպետք է նման խնդիր մեզ պնենք: Եվ իզուր է Ռուզինկոն կարծում, թե նման հարցադրումը ոչ դիալեկտիկական է: Ռուզինկոն միջին դիժ է որոնում, նա ուզում է ասել, որ ռևոլուցիան և բարձրանում է և չի բարձրա-

* Ստալին, հատոր 1, էջ 142. Ընդգծւումն իմն է.—Ն. Գ.

նում, և պետք է այն հասցնել մինչև վերջը և պետք է, որովհետև, նրա կարծիքով, հենց նման հարցադրում պարտավորեցնում է մեզ դիալեկտիկան: Մենք մարքսյան դիալեկտիկան այդ կերպ չենք պատկերացնում մեզ...» (239), ասում է ընկեր Ստալինը: Մարքսյան դիալեկտիկան սեռացրե՞լ գործողության մեթոդ է, իսկ և այո, և ոչ բանաձևի միակողմանի բացարձակացնումը զրկում է մեզ այդ գործողությունից:

Ի՞նչ պիտի անեինք մենք 1941 թ. հունիսի 22-ին, երբ գերմանական ֆաշիստները հարձակվեցին մեզ վրա, կարելի է ասել թե մենք ի՞նչ պետք է կռվեինք, և՛ չպիտի կռվեինք նրանց դեմ: Ոչ, չէր կարելի, որովհետև դա կլիներ հակադիալեկտիկական: Դիտելիկտիկան ստուգանում է, որ պրոգրեսիվ և սեղրեսիվ ուժերի պայքարի ժամանակ պետք է ամեն բան անել, որպիսով առաջինի հաղթանակը անպայմանորեն ապահովվի, ուստի նման դեպքերում հրկընտրանք լինել չի կարող ու մենք պարտավոր ենք գործել կամ-կամի սահմանած կանոնով:

Դիալեկտիկան կոնկրետ ճանաչողության, կոնկրետ ճշմարտությունների հաստատման մեթոդ է: Եվ այո և ոչ բանաձևի միակողմանի օգտագործումը անհնար է դարձնում սրտելու, թե տվյալ իրը տվյալ ժամանակամիջոցում ու կոնկրետ հարաբերությունների մեջ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում: Օրինակ, մեր այս անցման շրջանի համար ի՞նչ նշանակություն ունի «ազգային ըստ ձևի, ինտերնացիոնալ ըստ բովանդակության» կուլտուրայի» լոզունգը, դրական, թե բացասական: Մենք այս հարցին չենք կարող պատասխանել՝ և այս և այն. հենց դա կլինի դիալեկտիկայի, ուստի և կոնկրետ ճշմարտության անտեսում: Ճշմարիտն այն է, որն ամենից լավ ու բազմակողմանիորեն է վերարտադրում իրականությունը, որը չի քողարկում իրերի ուսի հարաբերությունները ու փաստերը չի խեղաթյուրում: Ուստի առաջադրված հարցի պատասխանը կարող է լինել միայն մեկը՝ այդ լոզունգը մեր էպոխայի կուլտուրական շինարարության միակ ճիշտ լոզունգն է: Այս նշանակում է, որ կամ-կամ բանաձևը, երբ այն միակողմանիորեն չի օգտագործվում, արհեստականորեն չի բացարձակացվում, ոչ միայն դիալեկտիկայի դեմ չէ, այլև դրա կիրառման անհրաժեշտ ձևերից մեկն է հանդիսանում:

Ոմանք կարծում են, թե կամ-կամ բանաձևը ձգտում է բացարձակ ճշմարտություններ սահմանել, մի բան, որ դիալեկտիկան մերժում է: Դա ճիշտ չէ: Ամենից առաջ երրորդի բացասման օրենքը հակասություն օրենքի լրացումն է, որը, ինչպես տեսանք, ապացուցում է, թե միևնույն առարկան միաժամանակ ու միևնույն հարաբերություններում վերցրած երկու հակադիր հատկանիշներ ունենալ չի կարող, այսինքն առարկան վերցնում է իր կոնկրետ ձևի, վիճակի ու կապակցությունների մեջ: Բացի այդ, եթե երրորդի բացասման օրենքն ասում է՝ կամ ճիշտ պետք է համարել, օրինակ, թե Նապոլեոնը մեռել է 1821 թ. մայիսի 5-ին, կամ սխալ, ապա գրանոյ նա դիալեկտիկայի դեմ չի մեղանշում:

Լենինը ծաղրելով Բոդզանովին բացատրում է՝ եթե չես կարող ժխտել, թե Նապոլեոնը մեռել է 1821 թ. մայիսի 5-ին և չես պնդում, թե դա երբևէ կարող է հերքվել, ապա դու ընդունում ես, որ դա ճշմարտություն է և այն էլ հավերժական ճշմարտություն: Առնատարակ այնպիսի ճշմարտություններ, ինչպիսիք են՝ Փարիզը գտնվում է Ֆրանսիայում, կամ Լոնդոնը Անգլիայում, «հավերժական բացարձակ ճշմարտություններ են, որոնց մասին կասկածել կարող են միայն խելագարները»՝ զրույցում է Լենինը: Երրորդի բացասման օրենքը անա նաև այդ կարգի կասկածների վերացման օրենք է, նա չի կարող հանդուրժել, որ մեր երիտասարդությունն ուսուցանեն, թե Փարիզը և Ֆրանսիայումն է, և Ֆրանսիայումը չէ, կամ որ Բեռլինը հավատացնի՝ թե Ֆրանկոն իտալո-գերմանական ֆաշիստների գրած մարզն է, բայց ֆաշիստ չէ: Հիտլերական մտածողությունը միաժամանակ միևնույն հարցում երկու հակադիր տեսակետներ պաշտպանել չի կարող: Այս է ուսուցանում մեզ հենց դիալեկտիկան: Ուստի լոգիկայի երրորդ օրենքը ոչ թե դիալեկտիկային հակառակ ընթացող մի օրենք է, այլ դրա հսկված սկզբունքների ապացուցման ամրամարանական գործողություններից մեկը:

Բուրժուական մտածողների հիմնական արտաքին այս հարցում եղիլ է միակողմանիությունը. նրանք լոգիկայի օրենքների

*) Լենին, Ն. 13, էջ 107—8:

մեջ տեսել են շարժման բացասում և այդ իմաստով էլ հակադրել դիալեկտիկային: Իրականում այդ այդպես չէ. լոգիկան ու դիալեկտիկան միևնույն օրեկտի զարգացման տարբեր աստիճաններն են: Դրանց զոնադանությունը ոչ թե այն է, որ մեկը մետաֆիզիկական է, իսկ մյուսը ոչ, այլ այն, որ դրանցից յուրաքանչյուրը տարբեր օրինաչափությունների սխտեմ է:

Կամ-կամ բանաձևը փաստորեն հակասությունների միասնություն է: Կամ-կամը բաժանման գործողության բանաձև է, որը անջատելով առարկային կամայականորեն վերագրվող հատկանիշն առարկայից, միաժամանակ դրա հետ կապում է իրախակ ունեցած հատկանիշը: Օրինակ, երբ ասում են, թե Վասակ Սյունեցին կամ դավաճան էր, կամ ոչ, դրանով մի կողմից ցույց է տրվում, որ տվյալ տեսակը մտնում է իր սեփ մեջ, այսինքն դրանց միջև օրդանական կապ կա, մյուս կողմից էլ, որ նույն այդ տեսակը մեկ ուրիշ, բայց իրեն վերագրվող սևութ հետ առնչություն չունի, որ դրանք մեկը մյուսին բացասում են: Առհասարակ լոգիկան ու դիալեկտիկան հակադրություններ չեն, լոգիկան դիալեկտիկական է, իսկ դիալեկտիկան միաժամանակ հենվում է լոգիկայի օրենքների վրա, որպես նաև իր օրենքների: Լոգիկայի և դիալեկտիկայի միջև այս հարաբերությունը հանդես է գալիս լոգիկայի նաև չորրորդ՝ բավարար հիմքի օրենքի մեջ:

5. ԲԱՎԱՐԱՐ ՀԻՄՈՒՆՔԻ ՕՐԵՆՔ

Առաջի երեք օրենքների համար մարդկությունը պարտական է Արիստոտելին, իսկ չորրորդ օրենքի հիմնադիրը համարվում է Լայբնիցը: Ամեն ինչ իր բավարար հիմքն ունի: Այս է չորրորդ օրենքի տարածված սահմանումը: Ընտրելով նման ձևավակերպում, Լայբնիցը նկատի ունի, որ մեխանիկական պատճառակցությունը մի բանի համար տակավին բավարար հիմք լինել չի կարող, այդպիսին է միմիայն վերջնական պատճառը: Մեխանիկական պատճառակցությունը մասնակի բնույթ ունի, ուստի դա բուն հիմքի նկատմամբ միատեսակ արտաքին է, կարելի է գտնել էականը հաղթահարելով, կամ ավելի ձիշտ վե-

բասելով այդ մեխանիկականը: Չնայած իր հետապնդած իդեալիստական նպատակին այդ օրենքը ծառայեցնելու ձգտմանը, այնուամենայնիվ Լայբնիցի մոտ կար մի առողջ տենդենց՝ պատճառն ու հիմքը չբաժանել իրարից ու չհակադրել միմյանց: Լայբնիցից հետո, ֆորմալ մտածողության շատ ներկայացուցիչներ աշխատեցին իրապես պատճառի և հիմքի միջև եղած տարբերությունը վերածել դրանց հակադրությունը, այլ կերպ ասած այս օրենքը ևս վարձնել անբովանդակ մետաֆիզիկական մի ձև միայն:

Վիդեհնսկին ասում է, թե «հարկավոր է ոչ թե նույնացնել: այլ պատճառակցություն օրենքը խստորեն տարբերել բավարար հիմունքի օրենքից, ինչպես նաև պատճառը՝ հիմունքից»*: Իբ տեսակետը հիմնավորելու համար Վիդեհնսկին բերում է այսպիսի օրինակ՝ երկաթը տաքությունից լայնանում է: Տաքանալը՝ պատճառ է, իսկ լայնանալը հետևանք: Սրանց միջև տրամաբանական ոչ մի կապ չկա, որովհետև տաքությունը ջերմություն աստիճանի ավելացում է, իսկ լայնացումը՝ ծավալի, որոնք տրամաբանորեն չեն առնչվում: Բացի այդ, տրամաբանական կապը բացառություն չդիտել լինելու տաքության և լայնացման միջև տրամաբանական կապ լինելը, այդ դեպքում պետք է որ տաքությունը միշտ էլ առաջացներ լայնացում, այն ինչ ջրի տաքացումն $0^{\circ} - 4^{\circ}$ ոչ թե ծավալի լայնացում է տալիս, այլ կրճատում: Ուստի պատճառն ու տրամաբանական հիմքը նույնացվել չեն կարող: Եվ դա ճիշտ է: Հիմքը համընկնելով էություն հետ, ավելի լայն է, խոր և ընդհանուր, քան որևէ պատճառ առանձին վերցրած: «...Պատճառն ու հետևանքը հասկացություններ են, որոնք նշանակություն ունեն միայն առանձին երևույթների նկատմամբ կիրառելիս...»**, ուստի ամեն անգամ դրանց բովանդակությունը կոնկրետ է, կապված զգայական որոշ օբեկտների հետ ու տալիս են շատ որոշակի հարարերություններ: Տրամաբանական հիմքը ավելի մեծ ընդհանրացում է, և այդ հանգամանքը հնարավորություն է տալիս նրան մեր-

* Введенский А. П. „Логика как часто теории познания“, 1923 г., Москва-Петербург, էջ 296:

* Մարքս-էնգելս, հ. 14, էջ 22:

ժեղու ամեն տեսակի բացառություններ ու հանգես գալու որպես հումքի օգտագործումը պատճառ: Այսպիսով տրամաբանական հիմքը տարբերվում է սովորական իմաստով վերցված պատճառից ոչ թե նրանով, որ դա «մաքուր բանականության» օրենք է և ոչ մի առնչություն չունի արտաքին աշխարհի առարկաների իրական պատճառական կապակցությունների հետ, այլ նրանով, որ դա նույն առարկաների ավելի ընդհանուր հարաբերությունների վերաբերում է մեր գիտակցության մեջ, այնպիսի հարաբերությունների, որոնք բացառություն չգիտեն, առանց որոնց ոչինչ նոր բան առաջանալ չի կարող:

Հիմքն անատարակ կապված է դարգացման, փոփոխման, հնչանհատացման, նորի առաջացման հետ: Այնտեղ, ուր նման պրոցեսներ տեղի չեն ունենում, հիմքի մասին էլ խոսել ավելորդ է, որովհետև հիմքը այն է, ինչից որ ծնվում է մի նոր բան, ինչը սր ունենում է մի որևէ հետևանք: Իսկ դա հատուկ է նաև պատճառին: Երբ վիճակներն շեղվում են լիարժեք տարբերությունից՝ վրա, անտեսելով միասնությունը, նա միաժամանակ հեռանում է երկու նպատակ՝ նախ որպես իդեալիստ բավարար հիմքի օրենքը ներկայացնել սոսկ որպես տրամաբանական օրենք, որը ոչ թե իրականությունից է վերցված, այլ մեր կողմից վերագրվում է այդ իրականությունը, և երկրորդ՝ տրամաբանական կանոնները մետաֆիզիկորեն բաժանելով իրարից հակադրել մեկը մյուսին:

Հեղիւը շարադրելով Լայբնիցի տեսակետը բավարար հիմքի օրենքի մասին, ասում է, թե նա դրա մեջ շատ ավելի խոր իմաստ էր տեսնում, քան սովորաբար վերագրվում է այդ օրենքին, «նա պատճառների» հարաբերություն «էր փնտրում»*, բացատրում է Լեյբնիցը, «ամբողջությունը, որպես էական միասնություն»: Այս նշանակում է, որ Լայբնիցը հակադրելով իր օրենքը մեխանիկական միապաղաղ գործունեությունը, հանձն էր առնում ավելի խոր ու հիմնավոր կերպով դրեց պատճառակցության հարցը, ոչ թե մի, առանձին վերցրած սովորական պատճառակցություն օրենք է բավարար հիմքի օրենքը, այլ պատճառների հարաբերության, կամ այնպիսի պատճառական կապակցու-

* Փիլիսոփ. տեսություններ, էջ 141:

թյունների օրենք, որոնք համընդհանուր նշանակութիւն ունենա-
նու հանգիստանում են էութեան զրոսեորումը:

Սոսոկով Դարվինի մասին, Էնգելը գրում է.—«հենց առաջ-
ձին տեսակների ինդիվիդուների ներսում եղած աննկատելի պա-
տահական տարբերութիւնները, որոնք կարող են մինչև տեսա-
կի բնույթի փոփոխման աստիճանը ուժեղանալ, որոնց մինչև
խակ մոտավոր պատճառները հնարավոր է ցույց տալ միայն-
շատ հազվագիշտ դեպքերում, հենց դրանք հարկադրում են
նրան կասկածելու բնախոսութեան ամեն տեսակի օրինաչափու-
թյունների նախկին հիմքի մեջ, կասկածելու տեսակի հասկացու-
թյան, դրա նախկին մետաֆիզիկական անփոփոխելիութեան և
մշտականութեան մեջ»*: Օրինաչափութիւնը պատճառական ու-
րոշ հարաբերութիւն է և օրինաչափութիւնների հիմքն այդ
հարաբերութիւնների հիմքն է, այսինքն ավելի էական հարա-
բերութեան, քան առանձին օրենքների հաստատման համար
պահանջվող հարաբերութիւնը: Բնախոսութեան հին օրինաչա-
փութիւնների հիմքը «մետաֆիզիկական անփոփոխելիութիւնն»
է, մշտականութիւնը, այսինքն շարժման մի ձևի՝ մեխանիս-
տականի միակողմանի բացարձակ անացումը, որը սխալ է, իսկ
նոր օրինաչափութիւնների հիմքը տեսակների փոփոխելիու-
թիւնն է, դրանց պատմականութիւնը, որը անաւարկելի փաստ
է, ուստի և գիտական: Պատմականութիւնը հարաբերութիւն-
ների ավելի ընդհանուր ձև է. հետևաբար ավելի լայն սկզբունք,
քան բնախոսական առանձին օրենքների կամ երեւոյթների
պատճառական կապակցութիւնները, հենց դրա համար էլ վեր-
ջինների համար ծառայում է որպես հիմք:

Հիմքն այն է, ինչի վրա որ բարձրանում են ավելի հա-
րաբերութիւնները: Երբ ասում եմ, եթե հողը լավ մշակվի,
բերքը առատ կլինի, դատողութեան առաջի մասը հանդես է գա-
լիս երկրորդի համար, որպես տրամաբանական հիմք, որը միա-
ժամանակ և պատճառ է, երբ գիտվում է զոյքերի կամ իրական
պրոցեսների փոխադարձ կապի տեսանկյունից: Այս նշանակում
է, որ հիմքը նույնպես պատճառ է, բայց միայն թե սովորական
պատճառների պակասութիւններից զերծ էական պատճառ: Բեր-

* Մարքս-Էնգելս, հատ. 14, էջ 505:

քի առատութեան պատճառները կարող են շատ լինել՝ նորմալ խոնավութուն, որը կապված է համապատասխան քանակութեամբ մթնոլորտային տեղումների հետ, հողի հանգստութունը, սերմի որակը և այլն, բայց այդ ամենի մեջ, մեր օրինակում, ուշադրութունը կենտրոնացված է հողի մշակման վրա, որը և դատողութեան մեջ հիմքի դեր է կատարում: Երբ ասում եմ՝ եթե հողը լավ մշակվի, բերքն առատ կլինի, նկատի եմ ունենում, որ ֆիացած պայմանները գոյութուն ունեն, սակայն երեւոյթի մեջ շրջադարձ առաջացնելու համար էականը հողի մշակումն է: Բայց ես կարող եմ փոխել դատողութունը և ասել՝ եթե սերմացուն լավորակ լինի, առատ բերք կստացվի: Այս դեպքում արդեն շրջադարձի համար էական է համարվում ոչ թե հողի մշակումը, այլ սերմացվի որակը, որի մասին եղած դատողութունն էլ հանդես է գալիս որպէս հիմք: Այստեղից էլ եզրակացութիւն՝ եիմքը այն պատմաւն է, որը տվյալ կապակցութեան մեջ վնասկան դեր է կատարում, ընդհանուր առմամբ կամ այլ կարգի հարաբերութիւնների առկայութեան դեպքում դա կարող է որոշիչ նշանակութիւն չունենալ, բայց տվյալ դեպքում դա հենց այդպիսին է, ուստի և հիմք: Ասածներէիցս հետեւում է, որ հիմքը, չնայած իր համընդհանրութեան, միաժամանակ կոնկրետ է, կապված պատմականորեն առաջացած որոշ հարաբերութիւնների հետ:

Հիմքը կարող է երկու թի գոյութեան անմիջական պատճառը չլինել, այլ դրա հետեւանքը միայն: Օրինակ, երբ ասում եմ, թե սենյակը տաք է, հիմք եմ ընդունում կամ իմ շոգելը, կամ էլ պատից կախված ջերմաչափը, որը ցույց է տալիս ջերմութեան մեծ աստիճան: Բայց ոչ առաջինը և ոչ էլ երկրորդը սենյակի ջերմութեան պատճառը չեն, այլ հետեւանք վառարանի վառվելուն կամ թե չէ արևին, որն ընկել է սենյակի մեջ: Այս չի նշանակում, թե հիմքը պատճառակցութեանից խլատորեն բաժանվում է, այլ այն, որ դա միջնորդավորված պատճառակցութիւն է, զեռ ավելին, որ առանց պատճառի հիմք չկա: Հիմքը պատճառների միահյուսումն է կամ դրանցից տվյալ կապակցութեամբ գլխավորը: Եթե տաքութեան հետ կապված օրինակն առաջի դեպքն է, ապա բերքի առատութեան հետ կապված օրինակը՝ վերջի դեպքը:

Էնգելսն ասում է, թե «...պատահականը ունի հիմք, որովհետև դա պատահական է...» (էջ 504), այսինքն պատահականությունը յուրօրինակ պատճառակցություն է: Ինչին կհանգեինք մենք, եթե մի ըստ էության ընդունեինք, որ հիմքը սոսկ տրամաբանական կատեգորիա է, որը իրերի պատճառական հարաբերություններին հետ ոչ մի առնչություն չունի: Այդ դեպքում պետք է ընդունեինք, որ պատահականությունը տրամաբանական ձև է միայն, դրա հիմքը մեր բանականության մեջ է և կապ չունի ուսումնասիրելու իրերի օբեկտիվ պատճառակցություններին հետ: Բայց թե դա կլինի հենց այն թեզի կրկնությունը, որի դեմ պայքարում է Էնգելսը: Երբ Էնգելսն ասում է, թե «պատահականություն ունի հիմք» մերժելով վերոհիշյալ իդեալիստական ու մետաֆիզիկ հարցադրումը, ապացուցում է, որ հիմքը ոչ թե բանականության մարտեր ձև է, այլ իրական պատճառակցություն:

Մարքսն ասում է, թե «ինչպես առանձին մարդու մասին հնարավոր չէ դատել այն բանի հիման վրա, թե ինչ է մտածում նա իր մասին, ճիշտ այդպես էլ չի կարելի դատել նման էպոխայի հեղաշրջման մասին, ըստ նրա գիտակցությանը: Ընդհակառակը, այդ գիտակցությունը պետք է բացատրել նյութական կյանքի հակասություններով, հասարակական արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների միջև եղած ընդհարումով»*: Այստեղ հիմքը միաժամանակ գիտակցության առաջացման նյութական պատճառն է: Մարքսը դրանց միջև ոչ միայն հակասություն չի տեսնում, ընդհակառակը նույնություն է սահմանում, երբ խոսքը վերաբերում է այսպես ասած վերջնական մոտավոր պատճառին: Այսպիսով ընդունելով լոգիկայի չորրորդ օրենքը, մարքսիզմը սրան ևս մյուս օրենքների նման ազատում է այն ազավադումներից, որին դարեր շարունակ ենթարկվել է դա ու դարձնում է տրամաբանական մոտածողություն մի այնպիսի օրենք, որը հանդիսանալով նյութական աշխարհի օրենքի վերաբառակցությունը մեր գիտակցության մեջ, ծառայում է այդ աշխարհի ճանաչողության, դրան մարդուն ենթարկելու մեծագույն գործին:

* Մարքս-Էնգելս, ի. 12, մ. I, էջ 71

Բաժնեդրար հիմքի օրինքն ուսուցանում է, որ ոչինչ առանց հիմքի տեղի չունի և չի ասվում: Դատողություն այն մասին, թե լոգիկան պիտանի գիտություն է, իր հիմքն ունի մարդու մտավոր կյանքի դարգացման գործում դրա՝ կատարած դրական դերի մեջ: Հեգելն ասում է, այն պնդումը, թե հիմքը պետք է լինի բաժնեդար, ավելորդ է, որովհետև դա ինքնին հասկանալի է: Այն, ինչի հիմքը բաժնեդար չէ, հիմք չունի, քանի որ բոլորը պետք է որոշ հիմք ունենան: Անկասկած դա ճիշտ է, անհիմն ոչինչ չկա, բայց Հեգելի հարցադրման մեջ ինչ որ չափաքանակա-ծություն կա ինչո՞ւ ամեն բան պետք է որոշ հիմք և ոչ թե ուղղակի հիմք ունենա: Այդ որոշ լրացումը հարցադրման մեջ անորոշություն է մտցնում ու նորից իրավունք է տալիս ստե-լու, թե հիմքը կարող է լինել, սակայն անբաժնեդար: Բայց այդ ինչպիսի հիմք է, որն անբաժնեդար է, նման հիմք չկա:

1946 թ. Փարիզի միջազգային կոնֆերանսին ֆրանս-խոա-լական սահմանների հարցը քննելիս Ավստրալիայի ներկայա-ցուցիչն առաջարկեց բնակավայրերի տեղերը բրոշելու համար հատուկ կոմիտե ստեղծել, պատճառաբանելով, որ ինքը դրանց տեղը չգիտե: Կտրելի է արդյոք սա անբաժնեդար հիմք ունեցող առաջարկություն համարել: Եթե այո, այդ դեպքում մենք պետք է համաձայնվենք, որ տգիտությունը միջազգային հար-ցերի որոշման մեջ այնուամենայնիվ կարող է հիմք ծառայել: այսինքն մենք պիտի արդարացնենք տգիտությունը: Սովետա-կան Միության պատգամավոր ընկ. Վիլինսկին դրան պատասխա-նեց, որ տգիտությունը վատարկում չէ, այլ կերպ ասած, որ ավստրալիական ներկայացուցչի առաջարկը անհիմն է: Այս նշա-նակում է, եթե հիմքը իր հետևանքը չի առաջուցում, հիմք չէ: Անբաժնեդար հիմքը անբաժնեդար է հենց այն բանի համար, որ հետևանքի հիմնավորում չի տալիս: Մեկն ասում է, թե Դանիել Վարուժանը վատ պոետ է, որովհետև ես նրա գրածները չեմ հասկանում: Ըստ դարդցական լոգիկայի դա անբաժնեդար հիմ-քով կառուցված դատողություն է: Բայց ի՞նչ հիմք, թեկուզ ան-բաժնեդար, կարող է համարվել մեկի անասությունը որևէ բանառ-տեղծի ստեղծագործության գեղարվեստական արժեքը որոշելու:

համար: Առաջի անբավարար հիմք չկա, հիմքը պետք է անպայ-
ման լավարար լինի, հակառակ պարագային դա հիմք չէ: Էն-
դելման ասում է՝ «պատճառը, որը չի դործում, բոլորովին էլ
պատճառ չէ»*: Անբավարար հիմքը հենց չդործող հիմք է, ուս-
տի հիմք չէ:

Հիմքը պետք է ոչ միայն բավարար լինի, այլև իրական:
Ձևական հիմքը նույնպես հիմք է, բայց այն բանի հետևանքով,
որ այս դեպքում հիմքն ու հետևանքը միևնույն բովանդակու-
թյունն ունեն, հիմնավորման ամբողջ գործողությունը վեր է
ածվում մի տեսակ կրկնաբանություն: Հեղին ասում է, երբ
բնագետը երկրի շարժումը բացատրում է արևի ձգողական ու-
ժով, ապա նա կրկնաբանություն է զբաղվում, որովհետև արե-
վի ձգողական ուժը նույնպես շարժում է: Իրական հիմքը միև-
նույն բովանդակություն կրկնությունը չէ: Երբ ասում եմ, թի
հասարակական հոգեբանությունը փոխելու համար մենք ստեղ-
ծեցինք սոցիալիստական արտադրանքաբերություններ, սո-
ցիալիստական պետություն ու կրթական նոր սխեմա, ես հիմքն
ու հետևանքը վերցնում եմ որպես տարբեր բովանդակու-
թյուններ, այսինքն ֆորմալ հիմքի փոխարեն կանգնում եմ ռեալ հիմ-
քի տեսակետի վրա, որը գիտական մտածողության բնած ու-
ղին է:

Իրական հիմքը, շնորհիվ այն բանի, որ դա բովանդա-
կությունը հիմնավորողի կրկնությունը չէ, բայց միաժամա-
նակ կապված է դրա հետ, հանդիսանում է հենց դրա և ոչ թի
մեկ ուրիշի հիմքը, դառնում է ավարտուն կամ բավարար հիմք,
որը և գիտության օրենքներից մեկն է:

Ե Ձ Ր Ա Կ Ա Ց Ո Ւ Թ Ց Ո Ւ Ն

Լոգիկայի օրենքները գիտական մտածողության օրենքներ
են: Ինչպես ամեն մի գիտություն, այնպես և սրանք նյութա-
կան աշխարհի որոշ կարգի օբյեկտիվությունների անդրադար-
ձում են մեր գիտակցության մեջ, ավելի պարզ՝ դրանք նյու-
թի հարաբերականորեն կայուն վիճակների օրենքներ են, քանի

* Մարքս-Էնգելս, հատ. 14, էջ 331.

որ լողիկան, էնդիկսի խոսքերով ասած, «կայուն մեծությունները» գլխավորում է: Լողիկայի և դիալեկտիկայի օրենքները միջև հակասություն չկա և դրանց հարաբերությունը, նորից էնդիկսի խոսքերով ասած, տարբերակն ու բարձրագույն մաթեմատիկաների հարաբերություն է: Լողիկայի օրենքները այդ գլխավոր թնդեալիկական հիմունքներն են, դրանց վրա են կառուցվում հասկացությունները, դատողություններն ու մտահանգումները: Որոշ մտածողներ լողիկայի օրենքները համեմատում են մաթեմատիկական աքսյոմաների հետ: Նման համեմատություններ ընդհանուր առմամբ արգելել հնարավոր չէ. բայց չպետք է մոռանալ, որ մաթեմատիկական աքսյոմաները մեկը մյուսից անկախ ամբողջական ճշմարտություններ են, իսկ լողիկայի օրենքներից յուրաքանչյուրը կապված է մյուսի հետ և այդ կապակցությունից դուրս կիսատ է, հարցի միայն մի կողմի լուծումը կամ լուսաբանումը: Լողիկայի օրենքները իրարից անբաժան դիալեկտիկական ամբողջություն են, առանց որոնց գիտական մտածողությունը անհնար բան է:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
24	3 վ.	ժիշտ	ճիշտ
26	15 վ.	երկրնորանք	երկմանք
29	3 ն.	ԿԱՇՏՈ	ԿԱՇԵ
31	14—15 վ.	հարաբերության	հարաբերութուն

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0023097

ԳԻՆԸ 3 Ռ.

ЦЕНА

11
5324

68

На правах рукописи

ГЕНРИ ГАБРИЭЛЬЯН
(Доктор философских наук)

ЗАКОНЫ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

(На армянском языке)

Изд. Гос. Заочного Пед. Института Арм. ССР

Ереван—1947